

MAGYAR NYELVŰ TUDOMÁNYOSSÁG – KEZDET ÉS VÉG? Gondolatok Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediája évfordulóján

*2004. április 17-én konferencián emlékeztünk Apáczai Csere Jánosra és a 350 évvel korábban megjelent fõmûvére, a Magyar Encyclopaediára. A konferenciát egy kötet kiadása is követte ugyanabban az évben **Magyarul megszólaló tudomány** címmel, ezzel a sokat mondó alcímmel: Apáczai Enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében (Lucidus Kiadó, Budapest). Két fiatal munkatársam, Sándor Katalin és Zsemlyei Borbála közremûködésével tanszékvezetõként szervezõje voltam a konferenciának és szerkesztõje a kötetnek, amely anyagában olyan tanulmányokkal is bõvült, amelyek nem szerepeltek a konferencia programjában. Elõszót írtam a kötethez és zárótanulmányt, amelynek ezt a címet adtam: **Magyar nyelvû tudományosság – kezdet és vég?** Ezeket a szövegeket a szerkesztõség kérésére az unitárius egyház Kolozsváron megjelenõ Keresztény Magvetõ címû folyóiratában tömörebb változatban is összefoglaltam. Ezzel az írással nyitom most ezt a kötetet, a kérdés ugyanis, amelyet akkor megfogalmaztam, két évtized elmúltával sajnálatosan aktuálisabb, mint volt az új évezred küszöbén: lezárulhat-e a magyar nyelvû tudományosság korszaka? Lemondhat-e a tudományok magyar nyelvérõl a Magyar Tudományos Akadémia, amelyet alapítói kétszáz évvel ezelõtt éppen ennek kimûvelésére hoztak létre?*

Apáczai jelképes, emblematikus személyisége Erdélynek, a magyar mûvelõdésnek. Hihetetlen szinte, hogy az a rövid élet negyedfél századdal ezelõtt milyen biztatást, példát és elkötelezettséget sugároz azóta is minden olyan utána jövõnek, aki cselekedni akar a köz érdekében, aki alapvetõ értéknek véli a tudást, az anyanyelvet, az anyanyelvû mûveltséget pedig a nemzet összefogójának és felemelõjének.

Antológiát lehetne és kellene összeállítani a róla szóló irodalmi szövegekbõl, albumot a képzõmûvészeti alkotásokból, amelyek képzelt alakját, arcát megjelenítik. Hosszú sora van az õ nevét vagy éppen az Enciklopédia címét viselõ törekvéseknek, intézményeknek. Ha pedig az emlékeztõket, az értelmezõket, a tudós szerzõket nézzük – és csak az erdélyieket –, abban a sorban ott találjuk a tanítvány Bethlen Miklóst, Gyalui Farkast, Herepei Jánost, Tavaszgy Sándort, Makkai Lászlót, Bretter Györgyöt, Benkõ Samut, Csetri Eleket, Fábíán Ernõt, Hajós Józsefet, Szigeti Józsefet, Vita Zsigmondot, a Korunk folyóiratot Apáczai emlékszamaival. Az Encyclopaediát itthon Szigeti József jelentette meg 1977-ben a Kritérium „Fehér könyvek” sorozatában, 17 ezer példányban.

Apáczai Csere János viszonyítási pont és viszonyulási pont.

Példájával és szövegeivel szinte folyamatosan úgy volt és úgy van jelen, mintha élõként járna közöttünk. Nem egyszerűen csak arról van szó, hogy mindig akadnak, akik éltetik emlékét, táplálják kultuszát és mítoszát, hanem arról is, hogy megidézett szövegeiben mindig van valami aktuális. Erdély nem feledkezett meg róla, de nem is szívelte meg maradéktalanul tanításait, törekvéseit. Megkockáztatható az az állítás, hogy utó-

életében is inkább neki magának, azaz személyének van kultusza, de – mint lenni szokott – eszméinek, amelyek ma is aktuálisak, sokkal kevésbé: nevét idézzük, de szellemét nem. Emlékszik rá szülőfaluja is, amely kibocsátotta, és emlékszik rá a város, amely elbocsátotta, és ahová mintegy csatavesztetten újabb csatákra visszatért, és amely – ha mással nem – végső nyughellyel szolgálhatott a házsongárdi Pantheonban.

De amire most vállalkozunk, az nem kegyeleti aktus, nem emlékének megidézése csupán és elsősorban. „Magyarul megszólaló tudomány” – ez volt tudományos konferenciánk címe és témája. Nem könnyű a válasz, ha azt kérdezzük, ki volt igazából Apáczai: professzor a szó pedagógiai értelmében, azaz tanító? Alkotó tudós? Vagy csupán közvetítő? Hogy pedagógus volt, az kétségtelen, és az *Enciklopédia* pedagógiai mű is. Egyáltalán nem mondvascínált a párhuzam közötté és Comenius között. Nem volt alkotó tudós abban az értelemben, mint később Bolyai, inkább a mindenhez értő, gyanús erdélyi polihisztorok sorát nyitja meg. De hogy igazságosabbak legyünk és pontosabbak: az ő alkotása a nyelvhez kapcsolódik. Olyan az *Enciklopédia* a magyar nyelv történetében, mint volt korábban a vallásos irodalomban az Ómagyar Mária-siralom vagy a Halotti Beszéd, mint volt Sylvester hexametere, Károli bibliája, Balassi költészete, Pázmány prózája. Mindezeket a próbákat a magyar nyelv már fényesen kiállta. De hogy alkalmas-e az elvont tudományok, a természettudományok megszólaltatására és közvetítésére is, ennek próbája volt az *Enciklopédia*.

Ismeretes Apáczai okfejtése az *Enciklopédia* Előszavában:

*„[...] különféle népeknek különféle anyanyelven írott könyveire bukkantam. Igen nagy és tartós csodálkozással jó ideig lapozgattam bennük előre és hátra, s rájöttem arra: nem csoda, hogy azok a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hiszen az összes tudományokat anyanyelvükön olvassák és közlik, tanítják és tanulják. [...]”*¹

Hát nem tanít-e minket a mindennapos tapasztalat arra, hogy mindezek a népek, külön-külön mindegyik – honfitársaink szégyenére – bővelkednek tudós férfiakban. Ennek bizony nem a legutolsó, hanem éppen a legelső oka az, [...] hogy vannak mindenféle, anyanyelven írott tudományos könyveik. Így minden kétséget kizáróan igaznak kell tartanunk, hogy az a nép, mely mindent idegen nyelvekből kölcsönöz, nagyon szerencsétlen, és az összes népek között legméltóbb a szánalomra. [...]”

De mi haszna, ha könnyes szemmel csupán szemlélem a távolból hazám áldatlan sorsát?

[...] Minden gondolatomat az a vágy foglalta le, hogy segítsek szülőhazámon. Ezért nekidühödtem az írásnak, és – első kísérletképpen – hozzáláttam, hogy mindenfajta tudományából magyar nyelvre fordítsak valamit. De amikor a nyelv nagyfokú szegénysége és sívársága már a küszöbről riasztó látványként tárult előm, megkezdtem munkámat legott abbaahagytam.”

Honnan kapja aztán ő az önbizalmat, a példát és bátorítást? Theodorosz Gazától, akitől megtudja, hogy a latin kezdetben maga is „szegény és sívár” volt, amikor Arisztotelésznek az állatokról és növényekről szóló görög szövegeit először kellett ezen a nyelven

¹ Az Apáczai-idézetek az *Encyclopaedia* 1977-es, Szigeti-féle kiadásából valók (Szigeti 1654/1977).

megszólaltatnia. Gaza világosítja meg, hogy „a dolgok neve olyan, amilyent a névadók tetszése szabott rájuk”. „Nevet adni pedig minden időben egyformán szabad.” A névadás módjára is Gaza adja meg a mintát: „*Hozzáfogok tehát, hogy [...] egyrészt tőlem telhető szorgalommal kikeressem azokat a növényeket, melyek megvannak a latin nyelvben, másrészt pedig, hogy az új dolgoknak új nevet adjak, ha nyelvérzékelem alapján alkalmas megoldást találok ...*”

Apáczai munkamódszere: latin nyelvű ismerettár összeállítása, majd ennek átültetése egy másik nyelvre: „a tudomány számára idegen magyar nyelvre”. Az Enciklopédia jól tükrözi, mely területeken volt ekkor szegényesebb, és mely területeken gazdagabb a magyar nyelv: az elvont gondolkodás kategóriáinak magyar elnevezései hiányoztak elsősorban, ezeket kellett megalkotni, de viszonylag bőségebb akkor, ha a földi dolgokról vagy „a csinálmányokról” kellett értekezni. A magyar nyelv, akár annak Apáczai számára otthonosabb székely táji változata, a tapasztalati tudást tükrözte a mindennapi, a praktikus dolgokról, ezért jóval könnyebb a földművelésről, az állattartásról írnia, mint a logikai kategóriákról. A magyar nyelvben ekkor és általa jelenik meg a hagyományos narratív ismeret mellett a paradigmatis megismerés. A latin közvetlen közvetítésével.

Ettől kezdve a tudomány számára már nem idegen a magyar nyelv, és a magyar nyelv számára nem idegen a tudomány. Erről szóltak konferenciánk előadásai, erről a következő évszázadokban kiteljesedő folyamatról: a magyar tudományos és szakmai terminológia, valamint a tudományos stílus alakulásáról, a szabatos és pontos értekező próza követelményeiről. Ebben a folyamatban az ismerettárakon, kompendiumokon kívül szerepük volt a korabeli és későbbi két- és többnyelvű szótáraknak, a kodifikációs célú grammatikáknak, a nyelvújításnak, az Akadémiának mint nyelvi intézménynek, valamint a szakmai nyelvművelésnek. A szaknyelvekkel válik teljessé a nemzeti nyelv, velük válik funkcionálisan teljessé és más nyelvekkel egyenértékűvé a magyar nyelv.

De térjünk még vissza Apáczaihoz és korához! Mint köztudomású, szerencséjére és szerencsétlenségére Hollandiába küldte őt az egyház költségén Geleji Katona István püspök (akinek nyelvészeti működése egyébként szintén megérdemelne egy konferenciát). Szerencséjére, mert mint mondják, Hollandia ekkor a kultúra és a polgári jólét szigete Európában, az egyetlen szigete, és szerencsétlenségére, mert sehol nem lehetett ennél nagyobb a kontraszt Erdélyhez viszonyítva. Szerencséjére, mert itt érthette az a hármasszellemi hatás, amely további működését, dühét és lendületét meghatározta: a francia karteziánizmus, a karteziánus filozófia és módszer; a holland presbiterianizmus; és az angol puritanizmus, a puritánus etika. A tudomány művelése, szemlélete vagy akár oktatása szempontjából az első a legfontosabb: a karteziánizmus, amely új megközelítésével, egységes világmagyarázatával, mai szóval élve paradigmaváltást jelentett a tudomány művelésében. Apáczai nem hivatkozik ugyan rá, de nem véletlen, hogy a modern természettudományos gondolkodás azzal a Galileivel kezdődött el, aki fő művét latin helyett olaszul írta. Anélkül, hogy tudományfilozófiai fejtegetésekbe bocsátkoznék, nyilvánvaló, hogy például „az óriás vállán ülő csecsemő” toposzával a tudományos ismeretek halmozódása feltételeződik, de ugyanakkor az akkor még Hollandiában is tiltott karteziánizmus a kétellyel, kételkedéssel, kritikával új gondolkodásmódot, új módszert honosít meg. Azt a módszert, amely a tudományos haladást sejtések és cáfolatok láncolatán át valósítja meg. Az egyetlen bizonyosság Descartes-nál maga a gondolkodás, a kételkedés; a megismerésben, a kutatásban pedig nem az, ami igazolható, hanem ami cáfolható.

Apáczai hivatástudata, reformeri dühe és elszántsága részben bizonyára alkati adottság volt, mert ilyesmit csupán tanulni, követni nem lehet, de szerepe volt benne a puritánus erkölcsiségnek is. „*Ne a tudás kedvéért tanuljunk, írta Francis Bacon, hanem, hogy cselekedhessünk.*” Ez vezette őt abban a konok akaratban, amelyet gyulafehérvári és kolozsvári beköszöntő beszédeiben fejt ki: az oktatás reformjában, az erdélyi feudális világ megváltoztatásában, népiskolák és főiskolák szorgalmazásában.

Mi van ma a magyar szaknyelvekkel, a magyar nyelvű tudományossággal? Miért a címbeli aggodalom?

Az egyik gond – és ezt néhány évvel ezelőtt Pusztai Ferenc fogalmazta meg egy akadémiai tanácskozáson –, hogy a szakosodással, az ismeretek mélyülésével az anyanyelvi terminológia is ezoterikussá válik, olyanná, amelyet csak a beavatottak, a szakemberek értenek. Amennyiben a nyelv belső szervességének megbomlását nem a fölöslegesen idegen terminológia okozza, ezt a kedvezőtlen változást úgy kell tekinteni, mint amely természetes következménye a tudományterületek elkülönülésének.

Általánosabb kérdés, hogy a nyelvi elkülönülésben, az anyanyelvűségben egyre többen a hatékony tudományművelés akadályát látják: a tudomány egysége és egyetemesége egyetlen közös nyelvet feltételez, mondják. Hadd idézzem ezzel kapcsolatban egyetlenértőleg egy ismert műszaki tudós véleményét, Michelberger Pálét: korunk új latinjának nevezi az angolt, érveit és ellenérveit pedig így vázolja: „Ha az egységes tudományos nyelv egyúttal egyetlen tudományos nyelvet enged meg, akkor az ettől eltérő nemzeti nyelvek elszegényednek. Megszűnik a nemzeti nyelvű tudományos irodalom, szűkül az alapfokú és gyengül a középfokú oktatás. A nemzeti nyelvek szókincse a tudományos kifejezések eltűnése miatt zsugorodik.” (Michelberger 1999: 21–22) Ez tehát óhatatlanul a nemzeti nyelvek, az „anyanyelvek” funkcionális szűkülését és erózióját eredményezi. Többen figyelmeztettek arra is, hogy a sok, nem angol anyanyelvű tudós rossz angolságával magát az angolt is rontja.

Eppen a világhírű magyar származású természettudósok beszéltek arról egybehangzóan többször is, hogy számukra a magyar nyelv azért is fontos és előnyös volt, mivel a problémák sajátos megközelítését tette lehetővé. Ugyanis minden nyelv eltérő optikájú műszere is a megismerésnek. Az egységes tudományos nyelv azt is jelenti, hogy az alkotó tudósok lemondanak arról a többlettről, a megközelítésnek arról a sokféle lehetőségéről, amit maguk az egyes nyelvek nyújtanak, és ezzel a tudományos gondolkodás is egysíkúvá válik.

A nemzeti nyelv továbbra is megőrzi fontosságát az oktatásban, a tudományos képzésben, mivel ennek leghatékonyabb eszköze, és a tudomány alkotó művelésében. Ha a tudomány valóban hatékony kíván lenni, nem mondhat le a nyelvi sokszínűség kétségtelen előnyeiről, az angol nem lehet az újkor latinja, az egyetlen tudományos nyelv, de fontos szerepet tölt és tölthet be a tudományok közvetítő nyelveként.

De térjünk vissza saját dolgainkhoz, mármint az erdélyiekhez.

Az Apáczaira való hivatkozások akkor szaporodtak meg tájainkon, amikor veszélybe került az anyanyelvű oktatás, az anyanyelvű szakképzés és tudományos képzés, az anyanyelvű egyetem; amikor nyilvánvalóvá vált a magyar tudományos nyelv, terminológia leépülése, amikor veszélybe került a tudományművelés és tudománynépszerűsítés lehetősége magyar nyelven; amikor – Erdélyben is – divattá vált a tudomány relativizálása, a tudás lebecsülése. Nem igazi és nem hiteles az Apáczaira való emlékezés, ha nem hangoztatjuk, mennyire fontos a tanulás, a tudás kultusza. Ha nem beszélünk arról, hogy

aggasztóan csökken fiataljaink iskolázottsági szintje és tudásszintje, ha nem beszélünk arról, hogy jó szakembereink kínlódnak az anyanyelvvél, ha szakmájukról kell beszél-niük. Kétségtelenül jogos tehát a tudomány egyetemességének hangoztatása, a közös közvetítő nyelv igénye, amely már rég nem a latin, hanem az angol, de veszélyes a rela-tivizálás, és aggasztó a leépülés. A tudásról való lemondás, a tanulás, az iskolázottság lebecsülése egy általánosabb értékvesztés és széthullás veszélyét vetíti elénk.

Ez már a vég kezdete?

Most úgy tűnik, a fordítottját éljük át annak, amit Apáczai érzett annak idején. Azt tudniillik, hogy naggyá csak más nyelven válhat a nemzet, a sajátján már nem. De vajon így van ez?

Hivatkozott irodalom

Apáczai Csere János 1654/1977. *Magyar Encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanul-mányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

Glatz Ferenc szerk. 1999. *Magyar nyelv az informatika korában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Michelberger Pál 1999. *Nemzeti nyelv a tudományban: múlt – jelen – jövő*. In: Glatz szerk. 1999: 19–28.

Pusztai Ferenc 1999. *Magyarul és magyarán*. In: Glatz szerk. 1999: 91–98.

Megjelent: Keresztény Magvető 110. évf. 2. sz. (2004), 204–208.